

Виговський М.Р.,
студент II курсу магістратури
історичного факультету
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
м. Житомир, Україна

КУЛЬТ ПРЕДКІВ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ

«Під культом предків розуміють не лише віру або окремі вірування у божественність прашурів, а й обряди (іноді цілі комплекси) з їх вшанування та звернення як до них, так і до їхньої сили та могутності (складання пожертв предкам, їх «годування», спілкування з ними тощо). У широкому тлумаченні культу предків він присутній у морально-поведінкових настановах сучасної людини – у вшануванні померлих, відвіданні їх могил. У багатьох культурах світу таке вшанування предків замикається на рівні родини, тобто пам'яті про найближчих померлих родичів» [6, с. 40].

Культ предків будувався на ідеї переходу душі померлого родича в інший світ, звідки предки разом з богами могли суттєво впливати на життя землян. Предки виступали перш за все в ролі помічників при життєвих негараздах і оборонців від шкідливого впливу потойбічних істот і чаклунства.

«В релігії слов'ян було розвинене вірування в нове життя людської душі після смерті, пов'язане з аграрним культом. Померлі предки вважалися покровителями сімей. Майже всі східнослов'янські традиційні свята містили елементи культу предків. Його відлуння є й на Святки, під час яких однією з головних страв була кутя – давня поминальна страва, а перед тим, як почати трапезу, викладали частину напою на стіл – для померлих; на Масляну замість напою на віконце клали млинець або віддавали млинець жебраком, також мав місце звичай ходити до одного в гості – прощатися; звичай не передавати через поріг виник через те, що в давнину під порогом ховали предків (з порогами пов'язані так само деякі обряди і змови). Одним з головних свят в честь покійних був Семик, під час початку якого старші члени родини ходили на могили батьків, а під час трапези також були поминальні страви. Дуже чітко поклоніння предкам простежується під час Радониці. Вже те, що їй передував (справлявся у

вівторок) навій день (понеділок), говорить про ставлення свята до шанування померлих – «навій» на давньоруському означало «відноситься до померлих». У цей день усім селом приходили на цвинтар, жінки голосили, на могили кришили і проливали їжу та напої, катали по ним яйця».[5, с. 65]

Таке історичне утворення культу предків має свої передумови. «Формування культу предків пов'язане вже з патріархальними землеробськими суспільствами. Культ предків ґрунтувався на вірі в те, що померлі предки допомагають своїм живим родичам у земному світі (охороняють території, худобу, посіви, самих людей від земних ворогів і злочинних задумів злих сил, впливають на погоду з метою зробити її більш сприятливою для майбутнього врожаю, підвищують родючість землі), а натомість вимагають здійснення для них постійних обрядів задобрювання у вигляді регулярних принесень жертвовної їжі й пиття. З точки зору історичної, у слов'ян довго тримався патріархально-родовий устрій. За словами Київського літопису, «живяху каждо родом своим и на своих местех, владеюще каждо родом своим» [3, с. 8].

«Тому природно, що в них зберігався і сімейно-родовий культ в вигляді шанування предків, пов'язаний з поховальним культом. На всій території, на якій проживали слов'янські племена, зустрічаються численні могилиники і кургани з захороненнями. Поховальні звичаї були складними і різноманітними: кремація (особливо у східних і частково у західних слов'ян; в південних не засвідчена), трупоположення (з X–XII століття повсюди), часто ховали або спалювали в човні (пережиток водяного поховання). Над могилою як правило насипали курган; з померлим завжди клали різні речі, при похованні знатних вбивали коня, а інколи і раба, навіть жінку померлого. Все це пов'язано з уявленнями про загробне життя. Слово «рай» – дохристиянське загальнослов'янське слово – означало прекрасний сад, яким уявляли загробний світ; але він був доступний не для всіх. Дохристиянського походження, без сумнівів, і слово «пекло» (буквально жар, вогонь), означало підземний світ, де горять злі душі. Тільки в українців збереглося невиразне міфологічне поняття про блаженну країну – вирій, куди відлітають восени птахи і де перебувають мертві» [7, с. 78].

«Померлі, за віруваннями, ділилися на дві категорії. Одна категорія – «чисті» покійники, які померли природною смертю: від хвороби, старості, – їх називали незалежно від віку і статі, батьками (родителями). Шанування «батьків» – це справжній сімейний (а перш за все, родовий) культ предків. Вони збереглися як пережиток і дотепер. Поминають їх в певні дні року, особливо в батьківську суботу (перед масляною, а також перед трійцею), на радівницю (тиждень перед паскою). Білоруси справляли декілька разів на рік свято дзядов (тобто дідів, померлих)», [4, с. 112]

доречі на Поліссі, особливо в прикордонних до Білорусі селах цей звичай теж зберігся дотепер.

В контексті дослідження народної демонології, 2 - категорії – ««нечисті» померлі (мертвяки, заложні), ті, хто загинув неприродною, насильницькою або передчасною смертю: убиті, самовбивці, утопленики, померлі від п'янства і чаклуни. Відношення до цих двох категорій померлих було докорінно різним: «родителів» шанували, розглядали їх як покровителів сім'ї, а «мертвяків» боялись і старалися знешкодити. Спілкування слов'ян із померлими предками здійснювалося на двох рівнях: общинному, під час календарних свят, і сімейному, під час проведення обрядів, пов'язаних із домівкою і будівництвом житла. Календарні свята, засновані на культі предків, складалися з певних елементів: початок обряду, найчастіше, збігався з появою персонажа, який уособлює собою свято; цей герой міг одночасно мати у своїй зовнішності антропоморфні та зооморфні риси; люди вважали героя свята спільним родичем. Уособленням померлих предків була особа, яка могла називатися по-різному: Коляда, Масляна, Ярило. Спілкування живих і мертвих ґрунтувалося на жертвоприношенні, спільній ритуальній трапезі і відбувалося без участі жерців, що свідчить про найдавніше походження культових обрядів та зв'язок із трудовою діяльністю слов'ян, їхніми землеробськими інтересами. В обрядах сімейного рівня збереглася значна кількість елементів, що свідчать про необхідність залучення предків до процесу створення будинку. Спілкування з померлими предками відбувалося за тим же сценарієм, що і під час календарних свят і базувалося на двох складових – жертвоприношенні і ритуальній трапезі».

[1, с. 45]

«Уявлення про незриму присутність у будинку померлих предків знайшли відображення в побутових забобонах щодо домовика. На користь отождошення домовика з предками свідчать: його старість, зовнішня схожість із людьми, які проживають у будинку, дбайливе ставлення до господарства, агресивне ставлення до людини, яка ігнорує звичай і традиції сімейного життя. За світоглядною уявою слов'ян, ізолюваність людини від колективу була подібна виключенню його із числа живих. Відповідно до давньослов'янських уявлень, член громади після смерті не залишав земний світ, а тільки виключався із соціуму. Він приєднувався до предків, які завжди знаходилися поруч, об'єднавшись в єдине ціле з навколишньою природою. Загалом смерть мала відносний характер. З вищими формами культу предків пов'язаний ритуал проведіння на «той світ», який визначав формування структури й знакової символіки обрядового циклу язичницьких слов'ян, як і інших народів Європи; його ремінісценції відіграли важливу роль у традиційній обрядовості, календарній і поховальній, наклали свій відбиток у різних проявах фольклорної традиції.

Предки (діди, родителі) – особлива категорія персонажів, які є втіленням одночасно «свого» і «чужого», їх сприймають і як «своїх у чужому», і як «чужих у своєму», тому у ставленні до них чітко виявлено дві тенденції: з одного боку – страх, намагання ізолюватися, захистити себе від спілкування з ними, з іншого – пошана та вшановування, намагання підтримати зв'язок». [6, с. 40-41]

«Життєвий цикл, за традиційними уявленнями, продовжувався після смерті й зливався з природним коловоротом. Сферу смерті сприймали як розташовану у світі живих, постійно присутню, але відкриту живому тільки в окремих фрагментах під час надзвичайних ситуацій. Якщо побутове життя намагається уникнути зіткнення з цим постійно відчутним, існуючим поряд світом, то поминальні дні спрямовані на те, щоб виявити цю присутність, зіткнути живих із сферою смерті. Крім того, у календарних обрядах можна знайти практично повний набір основних каналів зв'язку й засобів їх встановлення з іншим світом: вода (пускання вінків), вогонь (знищення старих речей у ритуальних вогнищах, знищення опудал), земля (закопування продуктів, розірвання та розкидання опудал, залишків продуктів по землі), дерево (закидування вінків на дерева) тощо. Регулярні ритуали профілактичного характеру загалом мають таку структуру: 1) закликання представників чужого світу; 2) пригостання, тобто перерозподіл благ та цінностей; 3) випровадження «гостей»; 4) поновлення кордонів» [5, с. 130-132].

«Важливе місце у весняно-літній календарній обрядовості посідає поминання померлих після Великодніх свят. Учені зауважують, що це свято пов'язане з давнім східним культом божеств рослинності, які вмирають та воскресають. Хоча Великдень – це велике християнське свято, але в деяких великодніх звичаях, зокрема поминальних, збереглися давні язичницькі елементи весняної обрядовості. Давність поминальних обрядів підтверджує той факт, що після поминання та плачів зазвичай починалося шумне гуляння з піснями та танцями. Особливо яскраво це мало вияв там, де довше зберігалися старі традиції. Відомо, що в давніх поховальних обрядах обов'язковим кінцевим елементом були ритуальні сміх, жарти, веселощі, які повинні були перемогти смерть, запобігти її негативному впливу та забезпечити життя» [2, с. 88].

«Уявлення про померлих в обрядовості Зелених свят сконцентровано в образах міфологічних персонажів – русалок. Образ русалки в народних уявленнях досить різноплановий, що зумовлено різними аспектами сприйняття таких ознак: їхнього походження, зовнішності, місць перебування, шкідливих чи корисних функцій. Суперечливим питанням наукових дискусій була спроба з'ясування генези образів русалок. Так, на думку М. Сумцова, русалки становлять душі померлих предків, тобто нав'ї (звідси й варіанти назв: навки, нявки, мавки)» [3, с. 122].

«Культ померлих предків, який лежить в основі формування значної кількості елементів весняно-літньої обрядовості, виник на основі давніх уявлень про потойбічне існування душ померлих і віру в їх можливості впливу на різні сфери людського існування». [8, с. 133-134]. Культ предків також був вагомим у релігії давньослов'янської єдності. Проявами цього культу історики вважають проведення обрядів над померлими людьми, здійснення Тризни та інші традиції. Під Тризною розуміли обряд, що проводиться на честь прославлення померлого гідного людини. Перед будинком розлучалося велике багаття, на якому спалювали небіжчика. На згадку про померлого слов'янська громада проводила різноманітні змагання та поминальні заходи з питтям меду, киселю та присутністю поминальних страв. Над могилою небіжчика було прийнято голосно плакати, для цього навіть спеціально запрошувалися жінки-плакальниці [8, с. 133-134].

Отож, обряд поховання у стародавніх слов'ян мав дві важливі цілі: створити зв'язок між світом живих людей і мертвих, правильно спорядити небіжчика у довгий шлях у царство тих, хто пішов. Стародавні слов'яни ховали небіжчиків закопуванням у землю чи кремацією. У більшості обрядів горіло багаття, адже слов'яни були вогнепоклонниками. Урну з прахом потім поміщали до родового кургану. На поминках у всіх східних слов'ян була обрядова їжа – це кутя, кисіль та млинці. У дні поминання померлих для них топили лазню, палили свічки та багаття, готували їжу. Це робилося з метою задобрення предків, які могли оберігати сім'ю, а могли і завдати зло.

Література:

1. Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини : монографія. Львів : Сполом, 2015. 228 с.
2. Ковальчук О. Українське народознавство: Книга для вчителя. К.: Освіта, 1994. 176 с.
3. Слов'янські вірування. Писемні джерела до вивчення курсу «Релігієзнавство» для студентів гуманітарного факультету денної форми навчання / Укладач В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2009. 130 с.
4. Худаш М. Походження імен та релігійно-міфологічні функції давньоруських і спільнослов'янських язичницьких Божеств. Львів, 2012. 1060 с.
5. Чмихов М. О. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя. К.: Либідь, 2001. 277 с.
6. Шарапа М. В. Міфологічні мотиви культу предків у середньополіському обрядовому тексті весняно-літнього календарного циклу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2018. Вип. 2. С. 39-44.

7. Lozko H. Rodzima Wiara Ukrainka. Wroclaw : Topozel, 1997.
128 s.
8. Strzelczyk J. Mity, podania i wierzenia dawnych slowian. –Poznan,
1998. 258 s.